

Bas Kromhout, **De voorman. Henk Feldmeijer en de Nederlandse SS** (Dissertatie Groningen 2012; Amsterdam, Antwerpen: Atlas Contact, 2012, 583 pp., ISBN 978 90 254 3837 1); Perry Pierik, **Friedrich Knolle. Bekentenissen van een SD-officier** (Soesterberg: Aspekt, 2011, 307 pp., ISBN 978 90 5911 912 3); Tessel Pollmann, **Mussert & Co. De NSB-leider en zijn vertrouwelingen** (Amsterdam: Boom, 2012, 304 pp., ISBN 978 94 6105 547 7).

Van de bezettingstijd (1940-1945) krijgt men in Nederland maar niet genoeg. Naast de vele documentaires en films dient de bezetting sinds kort ook als decor voor musicals. Eerst was er *Oorlogswinter*, toen kwam *Soldaat van Oranje*. In december 2012 speelde die cast haar 750ste (!) voorstelling. Op dat moment hadden al meer dan 820.000 bezoekers de tocht naar Katwijk gemaakt.

Dat een breed publiek – nog steeds – belangstelling heeft voor de vijf bewogen jaren, blijkt ook uit de nominaties voor de belangrijkste geschiedenisprijs van Nederland (de Grote Geschiedenis Prijs/de Libris Geschiedenis Prijs). Boeken over de bezettingstijd staan stevast op de longlist. En net zoals in 2009 (*Weest manlijk, zijt sterk* van de sociologe Jolande Withuis) was ook in 2012 de schrijver van een ‘oorlogsboek’ (*Wij weten niets van hun lot* van Bart van der Boom) de winnaar.

Beide bekroonde studies zijn exemplarisch voor de twee belangrijkste nieuwe trends in de bezettingshistoriografie. De eerste trend is die van het onderzoek naar de vele grijs tinten in de Nederlandse samenleving in oorlogstijd: bestuurders die aanbleven ‘om erger te voorkomen’; het Nederlandse bedrijfsleven dat trachtte het verlies te beperken (en soms ook zonder scrupules van de oorlogsschaarste profiteerde); ambtenaren die aan plichtsvervulling de hoogste prioriteit gaven; ‘gewone’ burgers die vooral bezig waren met hun eigen (over-)leven en zich misschien dan wel het lot van vervolgde medeburgers aantrokken, maar niet actief voor hen op de bres sprongen.

De tweede trend is in zekere zin een aanvulling (of correctie zo men wil) op de eerste. Hier gaat het niet om de grijsheid van de grote middenmoot, maar juist om die enkelingen die wél tot extreme keuzes en/of extreme daden kwamen: de helden en schurken uit de bezettingsgeschiedenis. De interesse voor deze categorie personen heeft recentelijk geresulteerd in een rijke oogst aan biografisch getinte studies: de nieuwste titels van Tessel Pollmann (over Mussert en zijn intimi), Bas Kromhout (over de Nederlandse SS-voorman Henk Feldmeijer) en Perry Pierik (over de chef van de Duitse

inlichtingendienst in bezet Nederland Friedrich Knolle) kunnen daaronder worden geschaard.

Van de drie hoofdpersonen is de Duitser Knolle (1903-1972) de grote onbekende. Deze voormalige boekhandelaar, Nazi van het eerste uur, was al vóór de oorlog betrokken bij inlichtingenwerk in het Nederlands-Duitse grensgebied. Mede door zijn kennis van de Nederlandse taal – Knolle had tot zijn zeventiende in Nederland gewoond – werd hij in 1940 naar Den Haag overgeplaatst en belast met de leiding over de Sicherheitsdienst (SD), het oog en oor van de Duitse bezetter. Dankzij de straffe leiding van Knolle en een uitgebreid web aan informanten groeide deze SD uit tot een centraal en notoir instituut in de bestrijding van het Nederlandse verzet.

Veel meer weten wij eigenlijk niet over Knolle en helaas brengt Pierik daarin geen verandering. De (magere) ruggengraat van zijn boek is een vraaggesprek dat Ebbe Rost van Tonningen in de jaren zeventig met Knolle voerde. Het interview heeft Pierik integraal in zijn boek opgenomen. Wat hij hier zelf aan toevoegt is een reeks wilde speculaties over Knolles betrokkenheid in een veelvoud aan incidenten en affaires. De bronvermelding is summier en slordig. Nergens overtuigt dit boek.

Wellicht was Knolle als hoofdpersoon een ongelukkige keuze: er is nou eenmaal weinig van en over hem bewaard gebleven. Dat is anders in het geval van Mussert en Feldmeijer. Zelfs ruim zestig jaar na hun overlijden zijn er nog nieuwe bronnen over hen te vinden, zo blijkt uit de studies van Pollmann en Kromhout. Pollmann heeft de financiële boeken van Mussert en de NSB ontdekt. Vooral in haar secure reconstructie van het financiële wel en wee van de leider en zijn partij schuilt de meerwaarde van dit boek. Haar beschrijvingen van Musserts rijkdomvergaring in bezettingstijd – vaak door afpersing, corruptie en diefstal – zijn even onthullend als onthutsend.

In Pollmanns boek gaat het overigens over wel meer dan alleen over Mussert: er zijn ook hoofdstukken gewijd aan de kleine kring van vertrouwelingen en aan de NSB. Maar alle hoofdstukken hebben hetzelfde refrein: Mussert en zijn naasten waren stuk voor stuk antisemitische griezels en bovenal gewetenloze graaiers. Uitdrukkelijk bestrijdt Pollmann het heersende beeld van Mussert als een wat onnozele en fletse burgerman – een beeld dat vooral door Loe de Jong en Musserts biograaf Jan Meyers zou zijn geconstrueerd. Ook de wijze waarop anderen in Musserts omgeving zijn geportretteerd, deugt volgens haar niet. Zo was Musserts echtgenote beslist geen brave, a-politieke huisvrouw en was de partij-advocaat Anton van Vessem al helemaal niet die filosemiet die hij na de oorlog beweerde te zijn (een bewering die door de Nederlandse justitie werd geloofd). Allemaal onzin, zegt Pollmann: de bestaande beeldvorming klopt niet.

Her en der krijgt dit verlangen naar *debunking* een wat drammerig karakter en soms leidt het tot ongefundeerde uitspraken. Volgens Pollmann moet men bijvoorbeeld de spanningen binnen de NSB – tussen de Nederlandse SS (die het opgaan van Nederland in een Groot-Germaans Rijk nastreefde) en anderen (die een zelfstandige Nederlandse staat voor ogen hadden) – niet overdrijven: ‘Het klinkt alsof de afstand tussen die twee denkbeelden levensgroot was, maar wat maakte het eigenlijk uit? Een vazalstaat van

Hitler te worden of te worden ingelijfd – was het niet lood om oud ijzer?’ (125). Onderbouwing van deze mening blijft echter achterwege en na lezing van Kromhouts biografie over Henk Feldmeijer lijkt zij op zijn zachtst gezegd wat ongenueanceerd. Kromhout maakt duidelijk, dat rivaliteit nou net het wezenskenmerk van het Nederlandse nationaal-socialisme was. Mussert, volgens Pollmann onomstreden en onaantastbaar, lag volgens Kromhout voortdurend onder vuur.

Henk Feldmeijer (1910-1945) was in de ogen van zijn biograaf Musserts belangrijkste uitdager. Deze gesjeesde student natuur- en wiskunde, die al op 22-jarige leeftijd in het nationaal-socialisme zijn bestemming had gevonden, ontpopte zich in oorlogstijd tot een uiterst gewelddadige fanaticus. In tegenstelling tot Mussert koos Feldmeijer direct in 1940 voor de Groot-Germaanse gedachte. Om die reden wist Feldmeijer zich van meet af aan gesteund door Himmler en diens vertegenwoordiger in Nederland, Hanns Albin Rauter. Hun steun brokkelde pas af in de laatste oorlogsfase, toen Feldmeijers gedrag steeds meer te wensen overliet. Ook Feldmeijer weerstond de vele verleidingen uiteindelijk niet: de eens zo onberispelijke en sportieve frontsoldaat werd corrupt, vadsig, inhalerig en overspelig.

Deze morele aftakeling hield gelijke tred met zijn politieke radicalisering. Kromhout maakt goed duidelijk dat Feldmeijer ook voor de oorlog al een activist was – het was bovenal het revolutionaire elan van het nationaal-socialisme dat hem had gegrepen. Maar Feldmeijers dadendrang vond pas echt een uitlaatklep aan het oostfront, waar hij zich onderscheidde door zijn bravoure. Kromhout hecht grote waarde aan deze frontervaring. Dáár zette de radicalisering van zijn hoofdpersoon in. Na terugkeer in 1943 was Feldmeijer weer de voorman van de Nederlandsche SS, maar hij kon de omschakeling niet meer maken. Bezet Nederland was tijdens zijn afwezigheid ook veranderd: de verhoudingen waren bekoeld, de Nederlandse bevolking stond grosso modo afwijzend tegenover de bezettende macht en die macht had haar toevlucht tot geweld en dwang genomen. Voor Feldmeijer was het front, de vijand, nu in bezet Nederland. De voorman stond een rücksichtslose aanpak voor – van politieke tegenstanders, ongehoorzame landgenoten, maar ook van falende kameraden. Toen Rauter in september 1943 hem belastte met de uitvoering van represaillemoorden op onschuldige burgers (de strikt geheim gehouden *Silbertanne-Aktion*), twijfelde Feldmeijer geen moment.

In deze context voert Kromhout de Amerikaanse sociaal-psycholoog Fathali M. Moghaddam ten tonele, die onder andere gepubliceerd heeft over radicalisering bij (hedendaagse) terroristen. Het is begrijpelijk dat de auteur behoefte heeft aan een zekere encadrering van zijn biografische studie en duiding van zijn hoofdpersoon, maar de theorie van Moghaddam is zo a-historisch en zo a-specifiek, dat deze nauwelijks iets verheldert. Moghaddams metafoor voor de radicaliseringsweg van een terrorist is die van een smalle, toelopende trap omhoog: de verdiepingen verbeelden de mate van radicalisering; hoe hoger men op de trap is, hoe moeilijker het wordt om nog om te keren. Dit onderscheid in verschillende stadia in de radicalisering is wellicht nuttig, maar leert

ons weinig over de keuzes van een enkeling en de specifieke omstandigheden waaronder hij deze keuzes maakt.

Het is jammer dat Kromhout geen aanknopingspunten heeft gezocht bij het vele recente onderzoek naar andere (veelal Duitse) daders en dadersgroepen die het nationaal-socialisme heeft voortgebracht. Michael Wildt, die de radicalisering van de mannen van het Reichssicherheitshauptamt bestudeerde, wordt niet vermeld, evenmin als Robert Gerwarth en andere auteurs die onderzoek verrichtten naar de hoofdrolspelers in het paramilitaire geweld in vooroorlogs Europa (van wie velen carrière zouden maken onder het nazisme). De belangwekkende vergelijkende studie van de socioloog Michael Mann over Europese fascistie blijft eveneens buiten beschouwing.

Een laatste punt van kritiek op deze overigens voortreffelijke biografie betreft de prominente plaats die Kromhout voor de rivaliteit tussen Feldmeijer en Mussert reserveert. Uit Kromhouts verhaal krijgt men de indruk dat Feldmeijer eigenlijk de enige echte machtsfactor was waarmee de leider rekening diende te houden. Ik betwijfel of dit helemaal juist is. Zonder meer was Feldmeijer een belangrijke concurrent, maar op zijn manier was Rost van Tonningen dat bijvoorbeeld ook. Feldmeijer was jong en had frontervaring, maar Rost van Tonningen had autoriteit en connecties in hoge bestuurlijke en politieke kringen. Feldmeijer had Himmlers steun, maar Rost van Tonningen was persoonlijk met Himmler bevriend. De verhoudingen binnen het NSB-kamp lijken kortom gecompliceerder te zijn geweest dan Kromhout suggereert. Is het misschien mogelijk dat Kromhout zo dicht op de huid van Feldmeijer is gekropen dat deze – van zo dichtbij – groter leek dan hij in werkelijkheid was? En, in het verlengde hiervan: is Kromhout daardoor ook het zicht op anderen wat verloren?

Voor de beantwoording van deze vragen is nader onderzoek naar de levenswandel van al die anderen geboden. Als lezer kan men alleen maar hopen dat hun biografen met dezelfde grondigheid hun onderzoek verrichten als Kromhout heeft gedaan.

Geraldien von Frijtag, Universiteit Utrecht